[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-29]

بررسی جایگاه الگوی چهارصفه در سازمان فضایی معماری مسکونی ناحیه گرم و خشک ایران

غلامحسین غلامی *، مجتبی کاویان **

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۳/۰۱/۰۱
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹٤/۱۱/۱۸

چکیده

از چهارصفه به‌عنوان کهن‌ترین الگوی معماری مسکونی در ایران، زیاد نام برده شده است. این الگوی ساختمانی صرف نظر از مباحث اقلیمی و سازه‌ای، از دیدگاه معناگرایی نیز از دوره باستان حایز اهمیت بوده و در نقوش و طرح‌های مختلف تکرار شده است. در معماری ایران، این الگو از بیانی خالص در آرایش فضایی نمونه‌های اولیه به فضایی جزء در نمونه‌های تکامل‌یافته‌تر تبدیل می‌گردد و به این ترتیب الگوهای متنوع فضایی در خانه‌ها و کوشک‌ها را شامل می‌شود. این مقاله با هدف تبیین اهمیت و گستردگی کاربرد الگوی چهارصفه در معماری مسکونی ایران تدوین شده است و بر این اساس پس از کنکاشی پیرامون بروز این الگو در تهرنگ‌های معماری مسکونی، به مزیت‌هایی رجوع می‌کند که برخی از آن‌ها نقش اساسی در تداوم الگوی چهارصفه و توسعه آن به‌عنوان یک جزء فضا داشته‌اند. این مزایا عبارتند از خلق یک ریز اقلیم مطبوع در منطقه خشک صحرایی، فضایی گشاده در مساحت کوچک میانسرا، الگویی هندسی که پیاده‌سازی اهداف سازه‌ای را بسیار ساده می‌کند و همچنین کارکردهای متنوعی که می‌توان در فضای مرکزی چهارصفه به آن پرداخت. این تحقیق به روشی توصیفی و تحلیلی براساس مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای، پس از مرور و نمایش تهرنگ‌های چهارصفه در معماری مسکونی، رد پای آن‌را در فضاهای متنوعی مانند حوضخانه، تالار و برخی دیگر از فضاها پیدا کرده و الگوهای متنوع چهارصفه را در تهرنگ‌های فرضی و با مقیاس‌های مختلف ارایه می‌کند. شهرهای بشرویه و طبس در خراسان، نمونه‌های خالص‌تر و جامع‌تری از کهن الگوی چهارصفه را در خود دارد که عبارت است از خانه‌هایی درونگرا همراه با یک حیاط مرکزی کوچک و چهار ایوان در پیرامون آن؛ در حالی که خانه‌های زواره، دارای الگویی پایه با فضای مرکزی سرپوشیده است که برای توسعه و تکامل در خانه‌های بزرگ و ظهور در حوضخانه آماده شده است. در خانه‌های حیاط‌دار فلات مرکزی ایران، الگوی چهارصفه در حیاط ناپدید می‌شود و در فضاهای جزء پدیدار می‌شود، حوضخانه شکل اصلی بیان الگوی چهارصفه در این خانه‌هاست.

واژگان کلیدی: تنوع، چهارصفه، معماری مسکونی، مناطق گرم و خشک.

* عضو هیئت علمی دانشگاه حکیم سبزواری، دانشکده معماری و شهرسازی، گروه مرمت. gholami.sttu@yahoo.com
** * عضو هیئت علمی دانشگاه حکیم سبزواری، دانشکده معماری و شهرسازی، گروه مرمت.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-29]

مقدمه

خانه پیش از دوران قاجار و صفوی، روزگـاری بـس دراز را سپری کرده است که مطابق با وسعت و نیازهای هر خانواده همراه با شهرها رشد کرده و شکل و شمایل آن دگرگون شده است. خانه به گونـه‌هـای مختلـف در شهرهای تاریخی دسته‌بندی می‌شود. این دسته‌بنـدی‌هـا تنها متأثر از اقلیم نمی‌باشـد، بلکـه قومیـت و مـذهب و حتـی نـوع حرفـه و شـغل سـاکنین خانـه‌هـا در نحـوه شـکل‌گیـری مسـکن تأثیرگـذار بـوده اسـت.(پورزرگر، ۱۳۹۰، ۱۰۸) کهن ترین الگـو در خانـه‌سـازی، الگـوی چهار صفه یا چهـار چفتـه مـی‌باشـد.(معماریان، ۱۳۹۱، ۱٤۹) خانه‌های چهارصفه در ایران پیش از دوره قاجـار، بسیار ساخته شده‌اند که تک نمونه‌های آن در شـهرهای مختلف حاشیه کویر باقی مانده است[1]. هدف اصلی این پژوهش شناخت الگوهای متنوع چهارصفه، در معماری مسکونی ایران است. بنابراین بررسی تهرنگ نمونه‌هـای عینی از این الگو، به‌عنوان سیاسـت اصـلی پـژوهش در نظر گرفته شده است به‌گونه‌ای که بتوان تنوع بروز کهن الگـوی چهارصـفه را در فضـاهای مسـکونی تعقیـب و ترسیم کرد.

سئوالات پژوهش

مقاله حاضر در پی پاسخ به سئوالات ذیل است:

الگوی فضـای چهارصـفه بـه چـه صـورت در طـرح خانه‌های کوچک و بزرگ مناطق گـرم و خشـک ایـران مورد استفاده قرار گرفته است؟

کارکردهای مختلفی کـه طـرح چهارصـفه بـه‌واسـطه حضور در معماری مسکونی یافته، چه بوده است؟

روش‌شناسی پژوهش

در پـژوهش حاضـر روش جمـع‌آوری اطلاعـات، میـدانی، اسـنادی و کتابخانـه‌ای اسـت و پـژوهش بـا رویکردی توصیفی-تحلیلی تدوین شـده اسـت. نمونـه الگوهای چهارصفه، از شـهرهای میبـد، اردکـان، زواره، طبس، بشرویه و سبزوار به‌عنـوان شـهرهای کوچـک و یزد و اصفهان به‌عنـوان شـهرهای بـزرگ حاشـیه کـویر گردآوری شده‌اند.

پیشینه پژوهش

در دوره معاصر استاد محمدکریم پیرنیا یکی از معدود پژوهشگرانی است که در مورد خانه‌هـا و بـه‌خصـوص فضـای چهارصـفه، مطالعـاتی را انجـام داده کـه ایـن مطالعات در کتـاب‌هـای"آشـنایی بـا معمـاری اسـلامی بناهای درونگرا" بـه کوشـش غلامحسـین معماریـان و "خانه، فرهنگ و طبیعـت" توسـط محمدرضـا حـائری انعکاس یافته است. همچنین در کتاب "زواره نمـادی از اسطوره کـویر" نوشـته علـی غفـاری، کتـاب "سـاخت معماری و شهر در اقلیم گـرم و خشـک ایـران" نوشـته محمود توسلی، "طبس شهری که بود" نوشـته یعقـوب دانشدوست و کتاب "میبد شهری که هست" به کوشش عیسی اسفنجاری نمونه بناهای چهارصـفه ترسـیم شـده است، اما این مطالعات، محدود به اشاراتی کلـی نسـبت به خانه‌هـای چهارصـفه اسـت و در هیچکـدام تنـوع و گستردگی بروز فضاهای چهارصفه در خانه‌ها به تصویر کشیده نشده است.

مبانی نظری پژوهش

شیوه‌های مواجهـه بـا معمـاری ایـران، چـه از زاویـه متدولوژی و چـه از زاویـه ایـدئولوژی، گونـاگون و در معـرض تکـوین اسـت. (حـائری، ۱۳۸۸، ۲٦) نسـرین گلیجانی مقدم در کتاب "تاریخ شناسی معماری ایـران" و غلامحسـین معماریـان در کتـاب "مبـانی نظـری معمـاری" تقسـیم بنـدی‌هـایی را در ایـن بـاب مطـرح کرده‌اند. (نمودار شماره ۱) پـژوهش حاضـر مبتنـی بـر نگرشی است که جنبه‌های اقلیمی، فرم و فضـا را مـورد توجه قرار می‌دهد.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-29]



ن ۱. حوزه‌های تکاپوی پژوهش حاضر در نمودار ارتباطی نگرش‌های مختلف به تاریخ معماری و معماری. مآخذ: ۱. گلیجانی مقدم. ۱۳۸٤، ۲. معماریان. ۱۳۸٤، تنظیم: نگارندگان.

بررسی فضاهای چهارصفه در منابع تاریخی

در بسیاری از آثار منظوم و منثور عرفا (به‌ویژه در قرن هفتم) و اندیشمندان و در کتب بسیاری چون کتب اخلاق و از جمله اخلاق ناصری می‌توان به مبانی نظری ساخت خانه ایرانی رسید(قاسمی سیچانی، معماریان، ۱۳۸۹، ۸۸) از کتبی که به فضای چهارصفه اشاره کرده است می‌توان به کتاب محاسن اصفهان اثر مافروخی اصفهانی، متعلق به دوره سلجوقی، اشاره کرد: «سرای خواجه نه در عراق بلکه در آفاق، به اتّفاق و وفاق، نه از راه نفاق و شقاق، سرایی عالی، مشتمل بر چهار صفّه، هریک صفه نیم کار چرخ گردان» (مافروخی اصفهانی، ۱۳۸۵، ۸٦) مطابق این توصیف، چهارصفه بخش اصلی سرا در انتظام و سازماندهی فضایی است. در کتاب تاریخ طبرستان که مؤلف آن در قرن ٦ و ۷ ه.ق می‌زیسته است، چهار صفه به‌عنوان عمارت اصلی در فضای باغ توصیف شده است: «در میان آن باغ بر سرزمین، چهار صفّه و تاب‌خانه سه دله بام بر بام ساخته که بی‌نظیر چون خورنق و سدیر بود»(ابن اسفندیار، ۱۳٦٦، ۱۲۳) در میان منابع تاریخی، دو کتاب ارزشمند تاریخ یزد و تاریخ جدید یزد متعلق به دوره تیموری، بیشترین اشاره را به چهارصفه داشته‌اند که به نمونه‌هایی اشاره می‌شود: «در محله مزبور، قریب خانه موصوف، خانه عالی و چهار صفه و حوضخانه و سرابستان که آب نرسوآباد در آن جاری است ساخته و به غایت منزلی خوش و خرم است.»(جعفری، ۱۳۸٤، ٦۱) «در سال احدی و اربعین و ثمانمائه قریب مسجد، خانقاهی عالی ساز کرد و چهار صفّه روی در هم آورده، و در میان خانقاه حوضی وسیع ساخته که آب خیر آباد دهوک در آن جاری است و هر بامداد آش به فقرا دهند.»(کاتب یزدی، ۱۳۸٦، ۹۰) و «مدرسه عالی دو طبقه مزین به کاشی و نقاشی بساخت و چهار صفه جهت مسکن فقرا ترتیب کرد (همان، ۱۳۰) و ... . در کتاب مرآت الاحوال جهان نما، می‌خوانیم: « به در آن زیرزمین آمدم و قریب به شصت زینه پائین رفتم، چهار صفّه نمودار شد، چون داخل آن شدم دیدم که هر صفّه قریب بیست ذرع عرض و طول دارد و در هریک شمع‌های دو ذرعی روشن بود.» (کرمانشاهی، ۱۳۷۳، ۲۹٦) «کلیسا چهار صفه داشت، هر صفه‌ای هشت ذرع در هشت ذرع، شش ذرع ارتفاع، وسط هم هشت بود، لیکن تقریباً دوازده ذرع ارتفاع داشت»(وزیروظایف، ۱۳۸٦، ٤۹). از توصیفات ذکر شده می‌توان نتیجه گرفت کهن الگوی چهارصفه، گاه به‌عنوان فضای اصلی، نقش محوری را در سازماندهی بناها داشته و سایر فضاها به تبعیت از آن شکل گرفته‌اند و گاه در سازماندهی سایر فضاها، نقشی اساسی نداشته و جزیی از بنا بوده است.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-29]

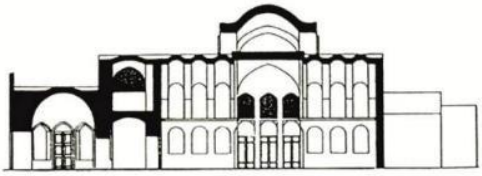
بررسی الگوهای معماری در مناطق گرم و خشک

الگوهای زواره

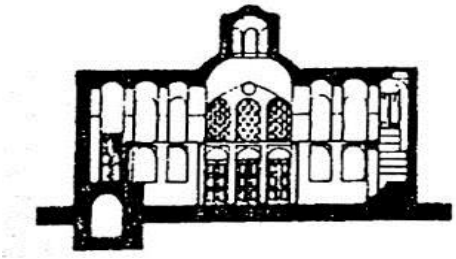
در بافت زواره، خانه‌های مختلفی با سبک‌های مختلف در سازماندهی تهرنگ دیده می‌شود لیکن سبک‌های چهارصفه و حوضخانه‌ای، اصلی‌ترین آن‌هاست که ترکیبی از این دو نیز در برخی از آن‌ها مشاهده می‌شود (غفاری، ۱۳۷۹، با اقتباس). خانه‌های چهار صفه معمولاً بادگیر ندارند و در مرکز چهار تاقی روزنه نورگیر و هواکش قرار دارد و یا چهار سوی مربع وسط باز است (توسلی، ۱۳۹۱، ۱۰۷). حوضخانه در حقیقت خانه تابستانی است که در آن حوض باشد و بیشتر همراه با فواره بوده است. مهمترین الگوی مورد استفاده در حوضخانه‌ها، شکم دریده است(زندیه، پروردی نژاد، ۱۳۸۹، ١٤). در سبک خانه‌های چهارصفه، فضای مرکزی و اصلی خانه چهارصفه می‌باشد. آنچه که غیر از خانه دیده می‌شود همگی نتیجه گسترش مرحله به مرحله ساختمان و الحاقات مختلف تاریخی است که باوجود نظم در نما، تهرنگ این خانه‌های در بخش های بیرون از چهارصفه، نظم و محوریت خاصی را نشان نمی‌دهد و این موضوع دال بر گسترش تدریجی خانه از فضای چهارصفه به سمت بیرون می‌باشد. این گسترش عمدتاً در راستای تقریبی جنوب و شمال و در امتداد رون اصلی بنا بوده است (تصویر شماره ۱). پوشش فضای مرکزی چهارصفه‌ها در این شهر بر دو نوع می‌باشد. الف) تاق کلمبویی که مستقیماً بر روی زمینه فضای مرکزی چهارصفه قرار گرفته و بدیهی است نورگیر آن بایستی به‌صورت یک کلاه فرنگی در بخش مرکزی این پوشش ایجاد شود. ب) چهار تویزه روی جرزها قرار گرفته که روی آن، یک تاق کلمبو تکیه داده است (تصاویر شماره ۲ و ۳).



ت ۱. انواع مختلف تهرنگ‌های چهارصفه در زواره. مأخذ: غفاری، ۱۳۷۹.



ت ۲. نوع پوشش فضایی چهارصفه به‌وسیله چهارتاقی در خانه سلامتی. مأخذ: غفاری، ۱۳۷۹.

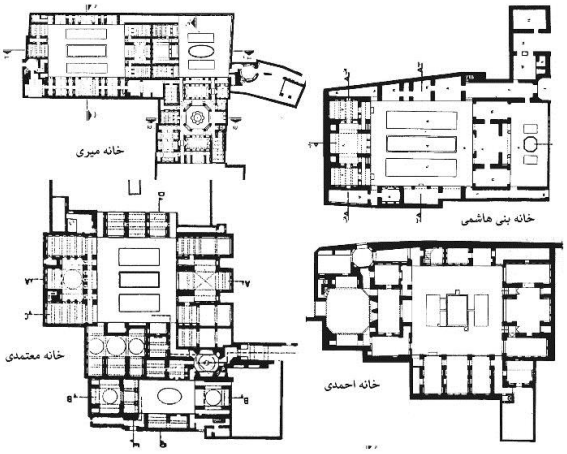


ت ۳. نوع پوشش فضایی چهارصفه به‌وسیله کلاه فرنگی در خانه گنجی. مأخذ: غفاری ۱۳۷۹.

خانه‌های حوضخانه‌ای، کمتر دارای فضای چهارصفه می‌باشند و حیاط، عنصر محوری نظم‌دهنده به فضاهای خانه را عهده‌دار شده است. این جایگزینی وظیفه در خانه‌های حوضخانه‌ای از چهارصفه به حیاط مرکزی، یکی از نشانه‌هایی است که در مورد ریشه‌یابی وظایف

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-29]

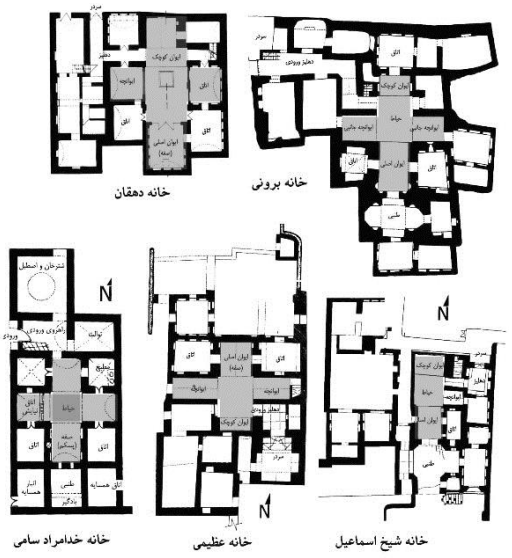
کارکردی و هندسی کهن الگوی چهارصفه از آن سخن خواهد رفت. برخی از خانه‌های زواره نیز، ترکیب دو الگو را با یکدیگر نشان می‌دهد که نشان از رشد متوازن اندام‌های خانه بعد از احداث چهارصفه دارد[۲] (تصویر شماره ٤).



ت ٤. نمونه تهرنگ‌های غیرچهارصفه در زواره. مأخذ: غفاری، ۱۳۷۹.

الگوهای کهن منطقه یزد (میبد و اردکان)

شهرهای اردکان و میبد که امروزه دیوار به دیوار یکدیگر قرار دارند، هرچند از مجاورت جغرافیایی برخوردارند اما از نظر تاریخی با یکدیگر قابل مقایسه نبوده و در طول تاریخ چند سده خود، روابط متقابل گوناگونی را تجربه نموده‌اند. آثار متعددی از سده‌های پیش از اسلام شهر میبد بر جای مانده است اما غالب منابع، قدمت اردکان را پس از اسلام می‌دانند(کلانتری خلیل‌آباد، ملا حسینی اردکانی، ۱۳۹۱، ٤۳). خانه‌های پیش از صفوی میبد، عمدتاً دو صفه‌اند. عرض حیاط به اندازه عرض ایوان تعریف شده و در موارد معدودی، همراه با جرزهای کناری ایوان پهنا دارد. کارکردهای دقیق فضاها در این خانه‌ها، با توجه به مطالعات میدانی که در پایگاه پژوهشی شهر تاریخی میبد انجام شده، نشان داده شده است. طنبی اتاق اصلی نشیمن این خانه‌هاست که در امتداد ایوان جنوبی قرار گرفته و به منزله شاهنشین این خانه‌ها بوده است (تصویر شماره ۵).



ت ۵. تهرنگ‌های دو صفه و چهارصفه در میبد و مزرعه کلانتر همراه با کارکرد فضاها. مأخذ: ذاکر عاملی، ل. اسفنجاری، ع. ۱۳۸۵.

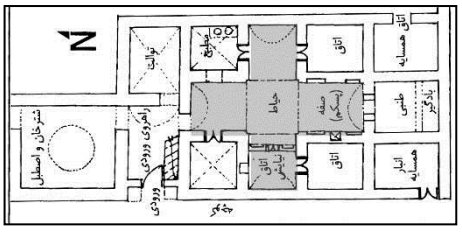
چنانکه مشاهده می‌شود فضاهای اصلی این خانه‌ها در پیرامون ایوان شمالی و جنوبی شکل گرفته و برخی از فضاهای خدماتی نیز در دو سوی حیاط قرار گرفته‌اند. کلیت خانه‌های میبد و یزد را محوری شمالی و جنوبی تعیین می‌کند و ایوان شمالی و جنوبی بیشتر قابل لمس می‌باشد. خانه‌های چهارصفه در منطقه یزد، بیشتر در مزرعه کلانتر قابل مشاهده می‌باشد که گفته شده متعلق به زرتشتیان بوده است (تصاویر شماره ٦ و ۷).

چند خانه کوچک مورد بررسی در اردکان و عقدا، دارای محور شمالی جنوبی بوده و فضاها در پیرامون این محورها، ایجاد شده‌اند (تصویر شماره ۸).

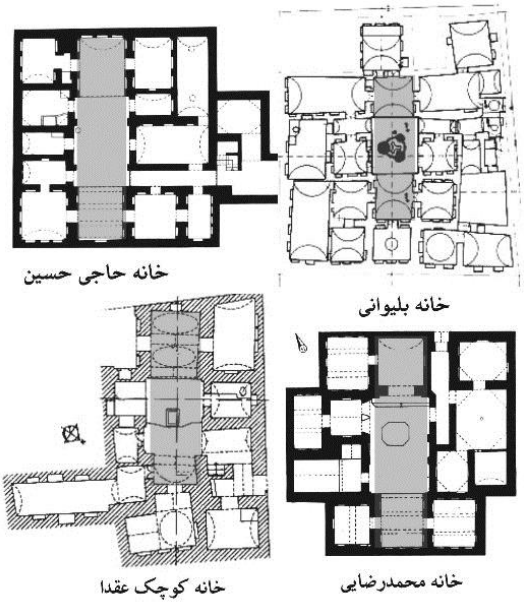
[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-29]



ت ٦. خانه‌های چهارصفه در عکس هوایی روستای مزرعه کلانتر در نزدیکی یزد مأخذ: گوگل.



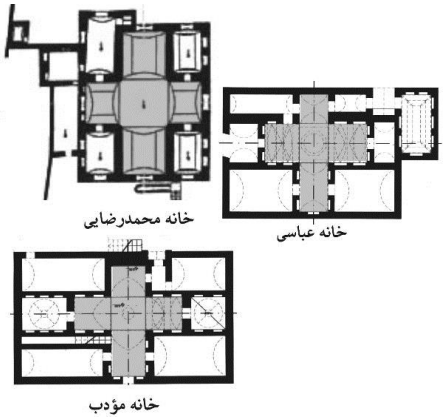
ت ۷. خانه خدامراد سامی، یکی از خانه‌های چهارصفه در مزرعه کلانتر. مأخذ: اسفنجاری، ۱۳۸۵.



ت ۸ خانه‌های دوصفه اردکان و عقدا. مأخذ: پایگاه اسنادی ایرانشهر پدیا- فرهنگستان هنر ایران.

الگوهای کهن طبس و بشرویه

طبس شهری است در جنوب خراسان و از سرسبزی و خرمی خاصی در میان شهرهای کویری مشابه خود برخوردار است. برای نمونه با نگاهی مقایسه ای به بشرویه، با وجود آن‌که یکی از ویژگی‌های خانه ارتباط آن با درختان و آب است، به ندرت خانه‌ای را می‌توان یافت که درختی در آن وجود داشته باشد (مروج تربتی، حسینی، ۱۳۹۲، ۹۲). شهر طبس در زلزله سال ۱۳۵۷ از میان رفته و نمونه‌های اندکی در آبادی‌های پیرامون آن از میراث معماری‌اش برجای مانده است. از پنج نمونه بررسی شده، سه نمونه، کاملاً فضاهایی چهارصفه داشته و یکی از دو نمونه دیگر، در محوربندی و آرایش و چیدمان فضاها در تهرنگ، سبک چهارصفه را پیش گرفته، اما در شکل کامل خود، طور دیگری ظاهر شده است (تصویر شماره ۹).

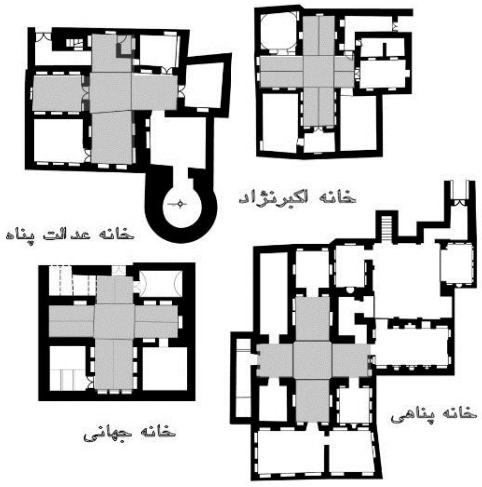


ت ۹. حیاط‌های چهارصفه و خانه های کوچک طبس. مأخذ: پایگاه اسنادی ایرانشهر پدیا- فرهنگستان هنر ایران.

زواره در نوشته‌ها و اسناد مختلف، شهر چهارصفه‌ها معرفی شده است لیکن آنچه که در زواره قابل مشاهده است، این الگوی کهن را در وضعیت اصلی خود نشان نمی‌دهد. ظاهر تکامل یافته این معماری و اندام‌هایی الحاقی که بعضاً تناسبی با حالت اولیه ندارد، نشان می‌دهد که الگوی چهارصفه در این محل، در حالت بدوی و اولیه

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-29]

آن ایجاد نشده است. منطقه‌ای که الگوی چهارصفه در حالت ابتدایی و کهن خود، در تعداد فراوان ساخته شده، بشرویه بوده است. این شهر با بافت متراکم و فشرده خود، الگوی واحدهای مسکونی کوچک با سبک‌های معماری پیش از دوران صفویه می‌باشد (تصویر شماره ۱۰).



ت ۱۰. تهرنگ برخی از خانه‌های چهارصفه. مأخذ: پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بشرویه.

پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بشرویه

الگوهای مختلفی در خانه‌های بشرویه دیده می‌شود که کلیه الگوهای مورد بحث در بالا را پوشش می‌دهد. به‌همین دلیل، بشرویه یک تاریخچه کامل از تحول مرحله به مرحله معماری مسکونی ایران از پیش از دوران صفویه تا انتهای دوره قاجار می‌باشد زیرا آهنگ تحولات از این دوره در بشرویه کندتر شده و خانه‌هایی که تا دوره پهلوی دوم ساخته شده‌اند از همان نظام معماری به‌وجود آمده در دوره قاجار تبعیت می‌کنند. بیشترین خانه‌های بشرویه همان سبک‌های کوچک چهارصفه و دوصفه می‌باشد که در تعداد فراوان در این شهر ایجاد شده است. خانه‌های چهارصفه بشرویه نسبت به آنچه که در زواره مشاهده می‌شود، بیان خالص‌تری دارند. حفره حیاط مرکزی، در عکس هوایی خودنمایی می‌کند و نشانه‌های تاق آهنگ در چهار جبهه آن قابل مشاهده است. حیاط‌های کوچک این خانه‌ها، نشان‌دهنده خانواده‌های مختصر و کوچک می‌باشد. کارکردهای مختلف این فضاها نیز در پژوهش‌های قبلی تعیین شده است (تصویر شماره ۱۱).



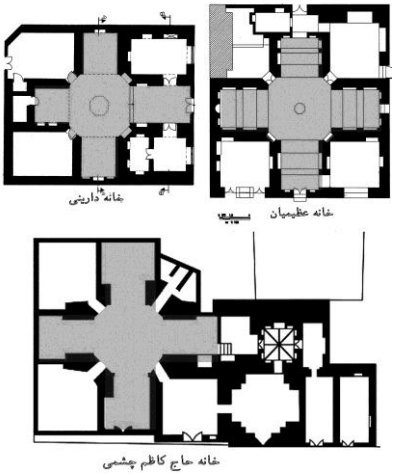
ت ۱۱. مقایسه فضای چهارصفه در خانه‌های بشرویه (خانه ملاعبدالله؛ سمت راست) و زواره (خانه‌هاشمی نسب؛ سمت چپ). مأخذ: پایگاه اسنادی ایرانشهر پدیا- فرهنگستان هنر ایران.

الگوهای سبزوار

سبزوار شهری است واقع در منطقه‌ای که تپه‌های باستانی، آثار مکشوفه پیرامون آن و وجود آتشکده آذربرزین مهر، حکایت از سابقه تمدن در این منطقه دارد اما از مسکون بودن سبزوار امروزی اطلاعاتی در دست نداریم (پاکزاد،۱۳۹۰، ۱٤٤). از خانه‌های تاریخی سبزوار و مناطق پیرامونی آن، با وجود تخریب‌های گسترده، اطلاعاتی باقی مانده است که کهن الگوی چهار صفه را در اشکال مختلف نمایش می‌دهد، به‌طور مثال در خانه عظیمیان و خانه دارینی(که متأسفانه تخریب شد) کهن الگوی چهار صفه، بیانی خالص‌تر دارد. خانه حاج کاظم چشام، الگوی چهار صفه را با دخل و تصرف و الحاقات بعدی نشان می‌دهد و در خانه-باغ اسکویی در نزدیکی شهر سبزوار، چهار صفه

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-29]

به‌عنوان جزیی از یک کـل، انتظـام یافتـه و سـازماندهی شده است (تصویر شماره ۱۲).



ت ۱۲. الگوهای متنوع از خانه‌های چهارصفه سبزوار. مأخذ: نگارندگان.

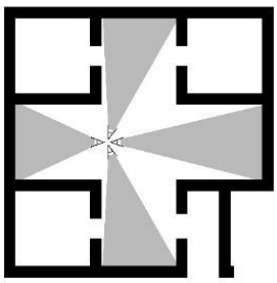
مزیت‌های چهارصفه

ایجاد فضای معتدل در اقلیم خشک کویر

حیاط‌های کوچک، آفتاب کمی را به‌خـود اختصـاص می‌دهند و ترکیب متعادلی از آفتاب و سایه را در اوقات مختلف روز و سال به درون خانه سرازیر مـی‌کننـد. در این مورد خانه‌های دو صفه نیز پاسخگو بوده‌اند.

گشایش فضا در مساحت کم حیاط مرکزی

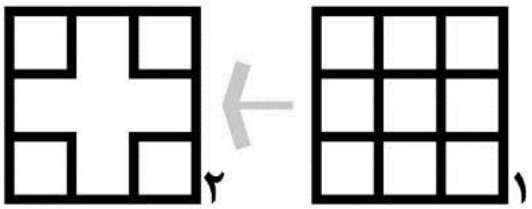
حیاط کوچک، وسعت دید ناقصی دارد و مانند حفـره و چالـه‌ای کوچـک و عمیـق مـی‌باشـد کـه روی یـک سطح وسیع کنده شده است. ایـوان‌هـای چهـار طـرف، حـد انتهـایی را در میـدان دیـد بـالا بـرده و موجـب گشایش کلی فضای کار می‌شوند (تصـویر شـماره ۱۳). ایـن موضـوع در برخـی از خانـه‌هـای دو صـفه میبـد نیـز، عملـی شـده اسـت. زیـرا در طـرفین شـرقی و غربی حیاط مرکزی، ایوانچه‌های کـوچکی ایجـاد کـرده و برخـــی از فضـــاهای خـــدماتی خانـــه را در آن‌جـــا عرضه کرده‌اند.



ت ۱۳. ایجاد دید و گشایش همراه با انتظام فضایی در چهارصفه‌ها. مأخذ: نگارندگان.

ایجاد الگوی هندسی با چیدمان چلیپایی

آنچه که تحت عنوان چهارصفه مشـهور شـده اسـت، یک ترکیب از نه واحد فضایی است که بـا تقسـیم هـر ضلع یک مربع به سه قسمت، حاصل مـی‌شـود. واحـد مرکزی، فضـای مرکـزی چهارصـفه اسـت. واحـدهای وسطی هر ضـلع، نشـان‌دهنـده هـر صـفه و واحـدهای گوشه‌ای نشان‌دهنـده چهـار اتـاق گوشـه‌ای اسـت کـه به‌نوعی می‌تواند از صفه‌ها یـا همـان ایـوان‌هـا، ورودی داشته باشد. وقتی که ابعاد حیاط مرکزی با ابعـاد دهانـه ایوان‌های طرفین خود، یکـی مـی‌شـود، تنظـیم هندسـه فضای مرکزی خانه که همان حیاط است برای معمار که معمولاً با کارفرما یکی اسـت، سـاده‌تـر مـی‌باشـد. ایـن موضوع باعث تقویت جنبه‌های هندسی در یک معماری ارگانیک می‌شود (تصویر شماره ١٤). اگر بخـواهیم ایـن چیدمان چلیپایی را محور قرار دهیم، بایستی اثری از این فضا را در مجموعه‌ای از خانه‌های کویری مشاهده کنیم.



ت ١٤. طرح خانه‌های چهارصفه براساس یـک الگـوی هندسی. مأخذ: نگارندگان.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-29]

کارکرد فضای چهارصفه

خانه‌های چهارصفه و دوصفه محل کار اهالی خانه نیز بوده است و آثار گود برک بافی و گلیم بافی نیز در ایوان اغلب این خانه‌ها قابل مشاهده می‌باشد. بنابراین می‌توان فضای دو صفه و خصوصاً چهارصفه را نوعی کارگاه‌های خانگی دانست. زیرا استقرار دستگاه پارچه‌بافی در این خانه‌ها در دو محور می‌توانسته ایجاد گردد (تصویر شماره ۱۵).



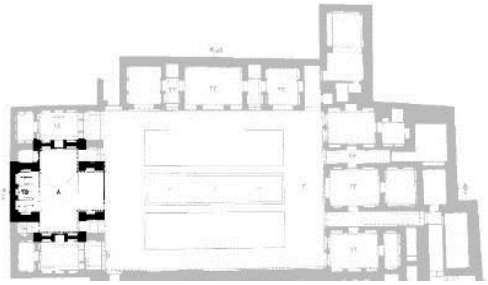
ت ۱۵. آثار گود برک بافی در خانه چهارصفه بشرویه. مأخذ: نگارندگان. نمونه کاربرد فضای چهارصفه.

بروز چهارصفه در طرح خانه‌های بزرگ (انتقال چهارصفه از یک کل، به جزئی از فضای خانه)

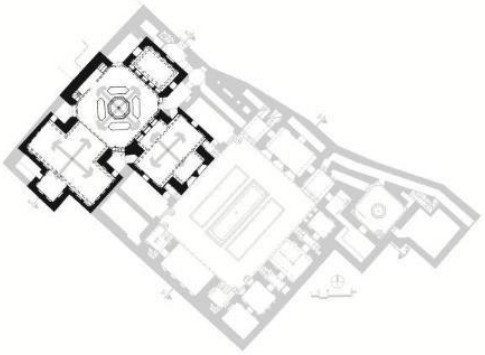
تحولی که پیش از این برای فضای چهارصفه پیشنهاد شده است، معمولاً هارمونیک و هندسی بوده که از هم باز شده و الگوی چهار ایوانی را ایجاد کرده است. اما خاصیت معماری ایرانی، ایجاد نوعی تغزل و شاعرانگی است که با محوریت یک یا مجموعه‌ای از چند فضای اصلی[3] و آرایش کلیه فضاها در ارتباط با آن حاصل می‌شود.

در طرح خانه‌های بزرگ، به‌طور مثال در خانه‌های یزد، الگوی چهارصفه در ایوان جنوبی و تالار پشت آن ظاهر می‌شود. در خانه‌های اصفهان، این الگو هم در حوضخانه و هم در اتاق ارسی واقع در جبهه شمالی دیده می‌شود که در برخی از نمونه‌ها نیز همان نام چهارصفه را داراست. در حیاط‌های بزرگتر که آفتاب بیشتری را به درون حیاط و فضاهای خانه راه می‌داده‌اند، بزرگی حیاط، موجب گرم‌تر شدن کلی فضای خانه می‌گردید. لذا نیاز به فضایی دیگر شکل می‌گیرد که علاوه بر ایجاد آب و هوایی مطبوع، خاطره آن فضای قبلی را شکل می‌دهد و این همان چیزی است که قدیمی‌ترها به آن چهارصفه[4] می‌گفتند و ما امروز آن‌را حوضخانه می‌نامیم.

هم در خانه‌های زواره و هم در خانه‌های بشرویه این موضوع مشترک دیده می‌شود که خانه‌هایی که حیاط منتظم و بزرگی دارند، به جای چهارصفه دارای فضایی دیگر به‌عنوان حوضخانه‌اند. این بدان معنی است که فضای حوضخانه، اصلی‌ترین نمودِ چهارصفه را پدیدار می‌کند. حوضخانه، گاه در جبهه شمالی در یکی از گوشه‌های خانه وگاه در جبهه جنوبی در پشت ایوان اصلی قرار می‌گیرد (تصاویر شماره ۱۶ و ۱۷).



ت ۱۶. الگوی چهارصفه در تالارهای ایوان جنوبی در یزد؛ خانه اردکانیان. مأخذ: گنجنامه.



ت ۱۷. چیدمان چلیپایی فضاها و تنظیم فرم و هندسه بقیه تهرنگ در ارتباط با آن؛ خانه ملک، یزد. مأخذ: گنجنامه.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-29]

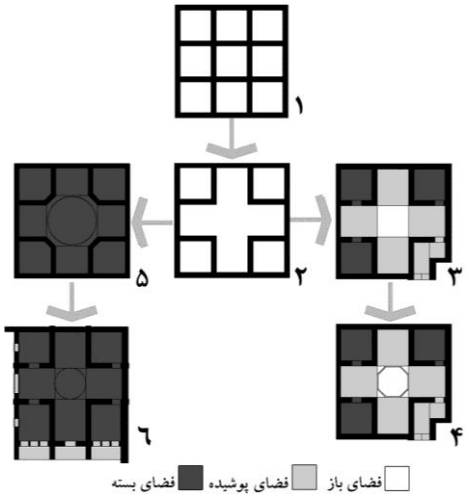
شیوه بروز چهارصفه در خانه‌ها براساس نمونه‌های فرضی

چهارصفه از الگوی هندسی تا الگوهای پایه

پس از بررسی خانه‌های چهارصفه در شهرهای مختلف کویری و مطابقت آن با منابع تاریخی، بروز چهارصفه را می‌توان از یک الگوی ساده هندسی تا ساختار یک خانه کامل به دو صورت کلی پیگیری کرد: ۱- الگوی چهارصفه با حیاطی در فضای میانی؛ ۲- الگوی چهار صفه با پوشش بر روی فضای میانی. همانگونه که در تصویر شماره ۱۸ نمایش داده شده، چهارصفه یک الگوی هندسی است که خانه‌های بشرویه بیانی خالص‌تر از آن‌را نمایش می‌دهد و با تغییراتی از جمله ساخت پوشش بر روی فضای میانی چهار صفه، می‌توان به طرحی تحول یافته دست یافت که نمونه‌های آن‌را می‌توان در یزد، سبزوار، زواره و ... مشاهده کرد به عبارتی طرح چهارصفه از یک فضای درونگرا با حیاطی کوچک در خانه‌های بشرویه به طرحی برونگرا با پوششی بر روی فضای مرکزی در بسیاری از خانه‌های دیگر مناطق تبدیل می‌شود[۵] و همین مسئله، راه را جهت الحاقات بعدی به فضای چهار صفه و پیمودن مسیری که چهارصفه را به‌عنوان جزئی از یک فضای بزرگ‌تر قرار می‌دهد، هموار می‌کند.

از الگوی پایه تا بسط فضاهای چهارصفه درون خانه‌های بزرگ

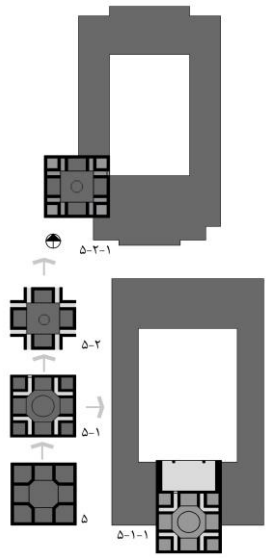
الگوی پایه‌ای که در تصویر شماره ۱۸ با شماره ۵ و ٦ مشخص شده، در طرح خانه‌های بزرگ به بخشی از خانه، مانند فضای تالار، سرداب و حوضخانه منتقل می‌شود. به‌صورت کلی بروز چهارصفه با توجه به تصویر شماره ۱۹ در حوضخانه‌ها به دو صورت است؛ در حالت اول الگوی پایه ۵-۱۹ با تغییراتی در گوشه‌ها ازجمله ایجاد راهروهایی در هر کنج، فضای حوضخانه و سرداب را به‌وجود می‌آورد (تصویر شماره ۱۹). در حالت دوم، الگوی پایه ٦-۲۰ با تحول و تبدیل به فضای ستوندار، حوضخانه‌ها را به‌وجود می‌آورد (تصویر شماره ۲۰). حوضخانه‌ها می‌توانند در قسمت‌های مختلف خانه قرار گیرد.



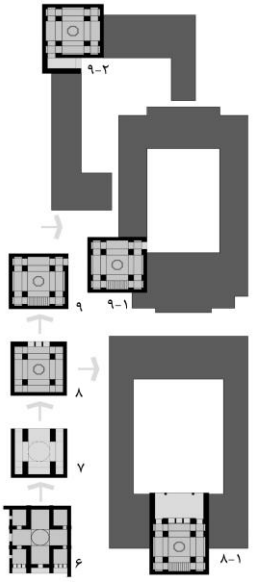
ت ۱۸. شماره ۱و۲ طرح هندسی چهارصفه. شماره ۳ و ٤ الگوی خانه‌های بشرویه (در شهر بشرویه خانه چهارصفه، تمام خانه است و یک الگوی ناب را معرفی می‌کند، بدون دخل و تصرفات)، شماره ۵ الگوی خانه‌های یزد و سبزوار، شماره ٦ الگوی خانه‌های زواره (در شهر زواره، خانه‌های چهارصفه بررسی شده، نسبت به خانه‌های بشرویه، تحول بیشتری را با الحاقاتی که به‌صورت ارگانیک و در طی چندین مرحله انجام شده، نشان می‌دهد)، از الگوی ٦ به بعد، می‌توانیم بروز چهارصفه را در الگوهای دیگر مشاهده کنیم. مأخذ: نگارندگان.

یکی دیگر از راه‌های بروز فضای چهار صفه در طرح خانه‌های بزرگ، انتقال چهار صفه-همان الگوی پایه زواره- به مهم‌ترین بخش از فضای مسکونی، یعنی تالار است. در این طرح، فضای چهارصفه بر روی محور تقارن قرار گرفته و فضاهای مختلف زمستان‌نشین و تابستان‌نشین را به‌صورت‌های مختلف به‌وجود می‌آورد (تصاویر شماره ۲۱ و۲۲).

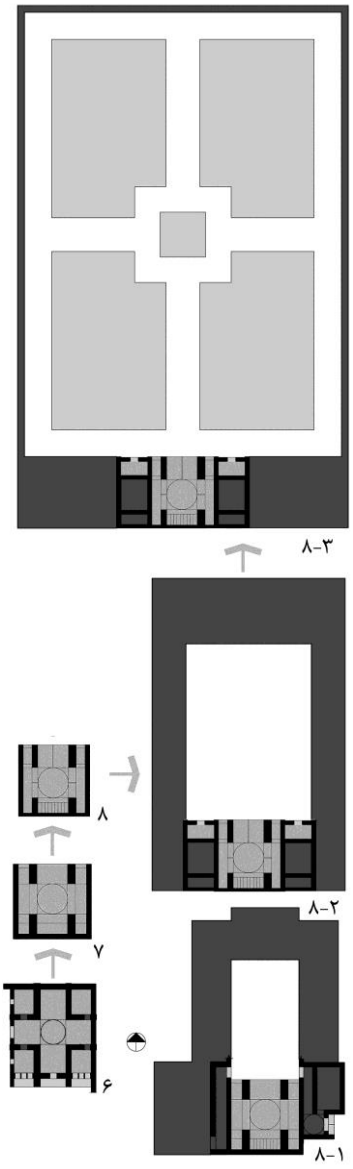
[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-29]



ت ۱۹. چهارصفه به‌عنوان تالار، سرداب و حوضخانه. شماره ۵، الگوی پایه‌ای است که با تحولاتی در گوشه‌ها، در بسیاری از خانه‌های موجود در مناطق کویری در قسمت تالار، سرداب و حوضخانه قابل شناسایی است.

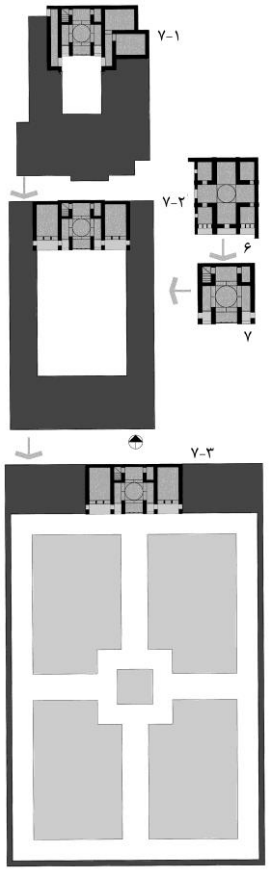


ت ۲۰. شیوه بروز چهارصفه در حوضخانه و قرارگیری آن در جبهه‌های مختلف، شماره ٦، همان الگوی زواره است. شماره ۸ و ۹ بروز چهارصفه در حوضخانه‌های سبک اصفهان و کاشان را نشان می‌دهد و شماره‌های ۱-۸، ۱-۹ و ۲-۹ قرارگیری حوضخانه چهارصفه در بخش‌های مختلف خانه را به تصویر می‌کشد. مأخذ: نگارندگان.



ت ۲۱. شیوه تکامل چهارصفه در ایوان تابستانی خانه و بروز آن در پیمون های مختلف از خانه تا باغ، شماره ٦ الگوی پایه زواره، شماره ۷، ۸ صورت‌های مختلف بروز چهارصفه در قسمت تابستان‌نشین، شماره۱-۸ بروز چهارصفه در خانه‌های پیمون متوسط، شماره ۲-۸ بروز چهارصفه در خانه‌های با پیمون بزرگ و شماره ۳-۸ بروز چهارصفه در عمارت تابستانی انتهای باغ. مأخذ: نگارندگان.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-29]



ت ۲۲. شیوه تکامل چهارصفه در فضای زمستان نشین و بروز آن در پیمون‌های مختلف از خانه تا باغ، شماره ٦ الگوی پایه زواره، شماره ۷ بروز چهارصفه در قسمت زمستان نشین، شماره۱-۷ بروز چهارصفه در خانه‌های پیمون متوسط(اتاق ارسی)، شماره ۲-۷ بروز چهارصفه در خانه‌های با پیمون بزرگ (اتاق ارسی) و شماره ۳-۷ بروز چهارصفه در عمارت زمستان‌نشین انتهای باغ. مأخذ: نگارندگان.

نتیجه

– مزیت‌های متعدد فضای چهارصفه، منجر به کاربرد وسیع این کهن الگوی معماری در مناطق مختلف ایران، به‌خصوص در مناطق گرم و خشک می‌شود. این مزیت‌ها عبارتند از: ایجاد فضای معتدل در اقلیم خشک کویر، گشایش فضا در مساحتِ کمِ حیاط مرکزی، داشتن طرح هندسی که اجرای کار و مباحث سازه ای را بسیار تسهیل می‌کند و کارکردهای متنوعی که می‌توان در فضای مرکزی چهار صفه به آن پرداخت.

– خانه کوچک چهارصفه علاوه بر تأمین نیازهای فضایی یک خانواده کوچک، فضایی دلپذیر در خانه ایجاد می‌کرده است که با ایجاد منظومه‌های خانوادگی دوران صفوی و قاجار، به نفع خانه‌های بزرگ تجمیع می‌شود و خانه‌های دو صفه اشرافی را می‌سازد. اما حیاط‌های بزرگتر که آفتاب بیشتری را به درون حیاط و فضاهای خانه راه می‌داده‌اند، موجب گرم‌تر شدن کلی فضای خانه می‌گردند. لذا نیاز به فضایی دیگر شکل می‌گیرد که علاوه بر ایجاد آب و هوایی مطبوع، خاطره آن فضای قبلی را نیز شکل می‌دهد و این همان چیزی است که قدیمی‌ترها به آن چهارصفه می‌گفتند و ما امروز آن‌را حوضخانه می‌نامیم.

– در شهر بشرویه می‌توان نمونه‌های خالص‌تری را از یک کلیت خانه چهارصفه مشاهده کرد که این الگوها، فضای چهارصفه را به‌صورت فضایی درونگرا با حیاطی در مرکز آن به نمایش می‌گذارد و این در حالی است که خانه‌های زواره، الگوی پایه‌ای است که فضای میانی آن پوشیده شده و آمادگی بیشتری جهت بسط و انتقال به درون خانه‌های بزرگ حول یک حیاط مرکزی را دارد.

– در خانه‌های یزد، الگوی چهارصفه در ایوان جنوبی و تالار پشت آن ظاهر می‌شود. در خانه‌های اصفهان، این الگو هم در حوضخانه و هم در اتاق ارسی واقع در جبهه شمالی دیده می‌شود که در برخی از نمونه‌ها نیز همان نام چهارصفه را داراست.

– هم در خانه‌های زواره و هم در خانه‌های بشرویه یک موضوع مشترک دیده می‌شود و آن اینکه خانه‌هایی که حیاط منتظم و بزرگی دارند، به جای چهارصفه دارای فضایی دیگر به‌عنوان حوضخانه‌اند. این بدان معنی است که فضای حوضخانه اصلی‌ترین نمود چهارصفه را پدیدار می‌کند. حوضخانه گاه در جبهه

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-29]

شمالی در یکی از گوشه‌های خانه و گاه در جبهه جنوبی در پشت ایوان اصلی قرار می‌گیرد.

پی‌نوشت

۱. نگارندگان اهتمام خود را به بررسی الگوی چهارصفه، فارغ از سیر تحول تاریخی گذارده‌اند زیرا مستندات در این زمینه بسیار کم و ناقص است.

۲. در اصفهان نیز در برخی از خانه‌ها، فضایی به نام چهارصفه وجود دارد که نمونه آن خانه مارتا پیترز در محله ارمنی نشین جلفا می‌باشد. این فضا به‌همین نام در اسناد این خانه آمده است. نمونه‌های دیگری نیز وجود دارد که در این مجال نمی‌گنجد.

۳. مانند پرده (نت) شاهد در موسیقی ایرانی.

٤. پیرمردهای قدیمی بشرویه که دیرزمانی پیشتر، خانه‌های قدیمی خود را به تیغه لودرها سپرده‌اند، وقتی می‌خواهند تعریفی از حوضخانه‌های قدیمی خود کنند، لفظ چهارصفگی (چهار صفه‌ای) را برای آن به‌کار می برند. همین افراد تعریف می‌کردند که خانه‌های کوچک چهارصفگی در بشرویه چقدر زیاد بوده و هست و این نشان می‌دهد که حوضخانه در نظر آن‌ها با چهارصفه تفاوتی نداشته است. چیزی که روزگاری همه خانه بوده و بعدها به‌عنوان بخشی از خانه ساخته می‌شده است.

۵. منظور از برونگرایی، برونگرایی طرح کلی خانه‌های زواره نیست، بلکه برونگرایی طرح چهارصفه در خانه‌های زواره است.

فهرست منابع

– ابن اسفندیار، محمد بن حسن.(۱۳٦٦)، تاریخ طبرستان، پدیده خاور، تهران.

– پاکزاد، جهانشاه.(۱۳۹۰)، تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران از آغاز تا دوران قاجار، آرمانشهر، تهران.

– پورزرگر، محمدرضا.(۱۳۹۰)، خانه، سنت و باززنده سازی محله جوباره اصفهان، هویت شهر، شماره نهم، سال پنجم، پاییز و زمستان، تهران، ص ۱۰۵–۱۱۷.

– توسلی، محمود.(۱۳۹۱)، ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک ایران، انتشارات پیام: پیوند نو، تهران.

– ذاکر عاملی، لیلا، اسفنجاری، عیسی.(۱۳۸۵)، میبد، شهری که هست. سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان یزد.

– زندیه، مهدی، پروردی نژاد، سمیرا.(۱۳۸۹)، توسعه پایدار و مفاهیم آن در معماری مسکونی ایران، مسکن و محیط روستا، دوره ۲۹، شماره ۱۳۰، تهران، ص ۲–۲۱.

– حائری، محمدرضا.(۱۳۸۸)، نقش فضا در معماری ایران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.

– حائری، محمدرضا.(۱۳۸۸)، خانه، فرهنگ، طبیعت، مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری، تهران.

– جعفری، جعفر بن محمد.(۱۳۸٤)، تاریخ یزد، شرکت انتشارات علمی فرهنگی، تهران.

– غفاری، علی.(۱۳۷۹)، زواره، نمادی از اسطوره کویر. دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

– قاسمی سیچانی، مریم؛ معماریان، غلامحسین.(۱۳۸۹)، گونه‌شناسی خانه دوره قاجار در اصفهان، هویت شهر، سال پنجم، شماره ۷، پاییز و زمستان، تهران، ص ۸۷–۹٤.

– کاتب یزدی، احمد بن حسین.(۱۳۸٦)، تاریخ جدید یزد، امیر کبیر، تهران.

– کرمانشاهی، آقا احمد.(۱۳۷۳)، مرآت الاحوال جهان نما، انصاریان، قم.

– کلانتری خلیل‌آباد، حسین؛ ملا حسینی اردکانی، رضا.(۱۳۹۱)، تفاوت الگوی شهرسازی در میزان محله‌گرایی نواحی فرهنگی و جغرافیایی مشابه(مطالعه تطبیقی: شهرهای اردکان و میبد)، شهر ایرانی اسلامی، شماره هفتم، بهار، تهران، ص ۳۹–۵۲.

– گروه مؤلفان.(۱۳۷۸)،گنجنامه: خانه‌های یزد، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی.

گلیجانی‌مقدم، نسرین.(۱۳۸٤)، تاریخ‌شناسی معماری ایران، دانشگاه تهران، تهران.

– مافروخی اصفهانی، مفضل‌بن‌سعد.(۱۳۸۵)، محاسن اصفهان، ترجمه حسین‌بن محمد آوی، سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری، تهران.

– مروج تربتی، خاطره؛ حسینی، آرزو.(۱۳۹۲)، بررسی علل نبود کوشک در باغ گلشن طبس، پژوهش هنر، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان، ص ۹۱–۹۹.

– معماریان، غلامحسین.(۱۳۸٤)، سیری در مبانی نظری معماری، سروش دانش، تهران.

– معماریان، غلامحسین.(۱۳۹۱)، معماری ایرانی، سروش دانش، تهران.

– مهندسین مشاور باغ اندیشه.(۱۳۸٦)، مستندسازی خانه‌های تاریخی اصفهان. سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان. چاپ نشده.

– وزیر وظایف، داود بن علینقی.(۱۳۸٦)، سفرنامه میرزا داوود وزیر طایف، نشر مشعر، تهران.

– اسناد پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بشرویه(۱۳۹۰).

– پایگاه اسنادی ایرانشهر فرهنگستان هنر ایران.(۱۳۹۲).

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-29]